

ՍԵՊՈՒՆԷ ԼԵՐԱՆ ՍՈՐԱՎԱՅՈՐԵՐԸ.

1. ԻճՆ սրբոց գերեզմանք ի Թորղան. — Թորղան գիւղ Սեպուհ լեռանց Արեւմտակողմը կիցնայ. Երզնկայէ 7 ժամու հեռաւորութեամբ 40—50 տունէ բաղկացեալ հայաբնակ գիւղ մը: շինուած գեղատեսիլ բլրակի մը կողքին վրայ: Հոս բոլորովին անվճար վիճակի մէջ է համայն Հարաւատնայոյ աշխարհի սրբափայտերէն ամենէն վեհաշուքը և նուիրականը կոչեցեալ Էն Երջն Գերեզման: զանաւորան հրաշալի և աննման: որ կը պարունակէ զմասն ցանկալի նշխարաց սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին և սրբոցն Վրթանիսի Գուսկան: Գրիգորիս Գանիէլի Խաղայ: Տրդատայ արքայի Աշխէն Տիկնոջ և Խոսրովիկոսայ արքայաբրոջ: Աշխարհի ամենէն ծայրահեղ սկեպտիկն ալ չէ կարող աւանց հոգեկան սարսուռի մօտենալ այս պատմական հոյակապ շիրիմներուն: որոնք իրենց դարաւոր պատկառելի հնութեամբ որքան տրեմախօս: նոյնքան դիւրիշ են և հեռաւոր արտանայջ անհուն խոհերու տակ կրնկձեն ամեն այցելուի հոգին: որ սրտի տէր է և ունի ամենազոյզն զգացում իւր մէջ և սոսմային անտարբերութեամբ բոլորովին մեռած չէ: Սոյն սրբափայտ հին Բիւզանդեան ոճով կառուցուած է: ներքին և արտաքին տաճարներու բաժանմաներով: Արտաքին տաճարը ունի ըստ սովորականին երեք սեղաններ: իւր պատերը քարուկիր են: իսկ ձեղանը տաղանդեղով ծածկուած: ներքին տաճարը ունի միակ մուտք մը: որ կը գտնուի արտաքին տաճարի աւաղ սեղանի բեմին աակ: ուր սովորաբար փոխաւորներու զբաղալը կը դրուի: ներքին Տաճարը համակ քարուկիր է: քառակամար և հետեւագետ խաչաձև: որոյ վրայ կը բարձրանայ փառաւոր կաթողիկէ մը բարձրագիւր: ու լծանիստ: վեղարաձև զազալով վերջաւորուած: Ունի միակ աւաղ սեղան մը արեւելեան կամարին տակ կառուցուած: որոյ բեմին տակ կը հանգչին ցանկալի նշխարք Տրդատայ արքայի և Աշխէն տիկնոջ: Առդմական սեղաններ չունի իւր խաչաձևութեան հետեւնօք: այլ անոնց տեղը ցածկիկ ներքնակամարներ

կան: որոց տակ կը հանգչին մնացորդք Խոսրովագիւտայ և Գանիէլի Հիւսիսային կամարին տակ կը գտնուի Վրթանիսի ս: շիրիմը: քարուկիր: կառուցուած քառակուսի կոթողաձև: որոյ վերայ չորս սիւներու օգնութեամբ բարձրացած է վեղարաձև գմբէթ մը: Ասոր հանդիպակաց հարաւային կամարին տակ կը գտնուի համանման շիրիմ մը: որ կը վերաբերի ս: Գուսկան: Իսկ սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին Գերեզմանը կը գտնուի արեւմտեան կամարին հարաւակողմը: ճշգիւ արտաքին սեղանի աւաղ սեղանին տակ: այնպէս որ այցելու ուխտաւորը առաջին անգամ անոր կը հանգիստի ներքին տաճարը մտնելէ յետոյ: Գերեզմանին կողմնական ձեւը անշուշտ ներքին տաճարին մուտքը չը խափանելու համար եղած է: Երբմին ծարտարապետական ձեւը ճշգիւ Վրթանիսի և Գուսկան շիրիմներուն համապատասխան է: միայն լծէ սա աւելի մեծ ու հոյակապ է: Սորա սնարին կը գտնուի Գրիգորի Աղուանից կաթողիկոսին շիրիմը: առանց կաթողիկէի: անշուշտ Իսկ Խաղայ գերեզմանը կը գտնուի ներքին տաճարի հարաւակողմը: կողմնական աւանդատան մէջ: ուր կը գտնուի նաեւ եկեղեցւոյ ս: աւաղանը: Սոյն սրբափայտ այս պաշտելի շիրիմները իւր մէջ ամփոփելէ զատ: ունի նաեւ ոսկեղօծեալ արծաթապատ տուփերու և խաչերու մէջ ձօն հաւաքածոյ մը սրբոց մասունքներու: մասն կենաց փայտի ելն ելն:

Գիւղը իրեն յատուկ առանձին եկեղեցի չունի: հասարակօրեայ եկեղեցական պաշտամունք արտաքին տաճարին մէջ կը կատարուին: Եկեղեցի քարուկիր մասերը իրենց հընուածութեամբ նոյնութեամբ անվճար կը պահեն: բացի մեծ կաթողիկէի վեղարաձև մասէն: որ շուրջ 15 տարիներ յառաջ նորոգուած է խիստ ծարտարօրէն և հաստատուն կերպով: Ունի յարկածաձուկ դալիթ մ'ալ իւր հարաւակողմը: որոյ մէջ կը գտնուի արտաքին տաճարին դուռը: ինչպէս մի քանի եկեղեցական վանահայրերու շիրիմներ: Վանապատական կալուածներ կը պակսին: բացի պարտիզ մը: որ իւր կիցը կը գտնուի անմիջապէս և որուն մէջ կան մի քանի շիրիմներ վանապատ եկեղեցականաց պատկանալ: Այս հաշիւաւոր

վանք ի հնումն հաւանական է որ ունեցած ըլլայ հողային ընդարձակ կալուածներ, որոնք սեփականուած ըլլան թերեւս մի քանի տարիներ յառաջ՝ վանապահ ընտանեաց սերունդներէն ինչպէս աւանդարտը կը յիշուի ցայտոր և որուն կենդանի օրինակը ներկայիս կը տեսնուի Սերովրէք և Քերովրէք անուանեալ պատմական վանուց կալուածներուն վերայ, որոնք շատ մօտաւոր ժամանակի մէջ լարարաժին եղած են վանապահ—ընտանեաց բաժանեալ եօթն սերունդներուն մէջ, որք կը բնակին այժմ ի Փաւկներ գիւղ:

2. Սերովրէք եւ Քերովրէք.—Սոյն հոչաւոր հնադարեան վանքը կը գտնուի Սեպուհ լեռանց Արեւմտեան անդնդախոր ձորերէն կազմուած զեղաղուարձ ընդարձակ հովտի մը մէջ, երկուքէն ալ հաւասարապէս 2-ական ժամու հեռաւորութեամբ: Փորգանէն Մեծ Լուսաւորիչ գնալու ճանապարհին վերայ գրեթէ նոյնքան հեռաւորութեան մէջ կը գտնուի հայտնակ Փաւկներ գիւղը, վանուցս հարաւակողմը՝ Սեպուհ լեռանց ստորոտը: Սերովրէք և Քերովրէք երբեմն ունեցած է խիստ շէն ու բարգաւաճ վիճակ հին զբոյջագիր մատենաներու յիշատակարաններուն մէջ կը կոչուի եպիսկոպոսանիստ—աթոռ, որոյ հովանոյն տակ կը պատասպարուին եղբր բազմաթիւ ձգնաղզեայ միարաններ: Այժմ միաբանութենէ իսպառ թափուելու ունի շատ անշուք և լքեալ վիճակ մը: Իր ընդարձակ հողային կալուածները, ինչպէս վերև յիշեցնելը, անհասնելու սեփականութիւն կարճած են այնպիսի շահամուլ անձանց, որք իրր վանապահ գէթ հարկ կըլծ նորոգութեամբ անվրժմար պահէին վանքը, որ խարխիւած յոյժ վշտառիժ երեւոյթ մը կեներկայացնէ այսօր զգայուն այցելուին:

3. Մեծ Լուսաւորիչ.—Մեծահոգակ այս վանքը Սեպուհ լեռան արեւմտեան կողին վերայ սրոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին ննջած տեղին վերայ կառուցուած է, հալիւ մէկ քարընկեց հեռաւորութիւն ունի իւր ձգնարանէն և երկու քարընկեց Մանեայ այրէն, որուն մէջ կը գտնուի ս. Կուսին գերեզմանը քարուկիր: Այս կրկին ձգնարանները կը գտնուին յոյժ մեծապանդուած երկու վիթ-

խարի ապառաժներու առապար կողերուն մէջ: Տեղացիք աւանգարար կը պատմեն թէ՛ ս. Լուսաւորիչ ձգնութեան գալու առեն ասկաւին Մանէ ս. Կոյսը կենդանի եղած է, որով նա ստիպուած իր յատուկ ձգնարանը ունեցած է, բայց ս. Կուսին մահէն յետոյ որ չէ յապաղած, իւր ձգնատեղին Մանեայ այրը բրած է: 1895-ի հանրաժանութիւն գեղքերուն բարբարոս ձեռքեր վանքին բոլոր շէնքերը քանդիր, աւերակներու շեղջակոյտերով շրջապատեր են իւր հիւսքանչ ս. տաճարը, որ նոյն առթիւ սրբապղծուած՝ կը մնայ ցարդ անտէր անտերունջ:

Տասն և հինգ երկարաձիգ զարհուր ընթացքին մէջ իր պերճափառ ձոխութիւնը առաւել կամ նուազ պահօղ այս երկցս նուիրական վանքը տասն և իններորդ լուսաւորեալ դարուն վերջացած տարիներուն մէջն է որ այս օրինակ խժողով արաքի մը կենթարկուի թերեւ մեր ծովացեալ մեղքերու բազմութեան հետեանօք: Շէնքերը հիմնայտակ կործանուած, ս. տաճարին մեծ կաթուղիկէն քարուքանդ եղած, ներքին սիւններու խոյակները փշուրած, դուռը խորտակուած, վայրի դազանաց առջև բաց մնացած է բոլորովին: Տեսնել այս ամէնը ու չը յուզուիլ ու չը լալ անհնարին է: Ամենամեծ բարեբաղդութիւն պէտք է համարիմք, որ բարբարոսները ս. տաճարի ընդհանուր շէնքին խնայած են ոչ առ ի գլխոյ՝ այլ հաւանականաբար ինքզինքնին խնայած ըլլալու համար, որովհետեւ յոյժ անհնարին դժուար էր այդ ընդարձակ հնօրեայ քարուկիր շէնքը քանդելը, որուն ամենախորք յեակին փշուրը գիտէ քաջ կուռիկ երկաթին հետ ու գիւրտ խորտակել զայն:

Սոյն սրբափայր ալ ունի ներքին և արտաքին տաճարներ: Արտաքին տաճարը ունի միակ աւագ սեղան մը, որոյ բնմին տակ կը գտնուի կամարակալ ընդարձակ մուտք մը՝ որ կառաջնորդէ այցելու ուխտաւորը ներքին տաճարի միջին մատրան մէջ, ուր ցածկիկ բնմի վերայ բարձրացած է միայն վեմբար և որոյ մէջ՝ հիւսիսակողման որմին առջև, կը գտնուի ս. Գրիգոր Լուսաւորչի երկցս պաշտելի ս. գերեզմանը, որու վերայ բարձրացած էր երբեմն քարուքանդ եղած հոյակապ կաթուղի-

կէն, որուն թողած բացուածը այժմ ատաղձով ծածկուած է, ս. զերեզմանը անձրեւէ ու ձիւնէ պատապարելու հոգածութեամբ:

Ներքին տաճարի հիւսիսային կողմնական մատուռին անցքը կը դանուի արտաքին տաճարին մէջ, իսկ հարաւահողման մատուռը ներքին անցքով մը կը հաղորդակցի միջին մատրան հետ: Ճշդիւ ս. զերեզմանին ղիմացով: Կողմնական մատուռներն ալ սեղանէ զուրկ վէմ—քար միայն ունին ցածկիկ բեմերու վերայ: Քարուկիր մատուռիկ մ'ալ կառուցուած է Բարեհաճ անուանուանալ աղբեր վերայ մօտ ս. Լուսաւորչի անձնական ձգնարանին: Բարեբաղդապէս սա ալ բոլորովին անեղծ մնացած է: Սոյն հրաշափառ վանուցս շուրջը կը զբաւնուի ընդարձակ տարածութեան վերայ Սոճիի (չամ) և Զրթիի ծառերէ բաղկացեալ թուախիտ անտառ մը, որ վանուց սեփականութիւնն է և որու դարձաւոր ծառերը՝ անպաշտպան, հսկողութենէ զուրկ մնացած ըլլալուն պատճառաւ, չըջակայ զիւղացիք անխնայ Զարդիւով երգնկա վաճառելու կը բերեն:

250—300 օսմ. լիւրայի զուամբ մը կհարկաւորի թէ այս և թէ ուրիշ մէկ քանի աւերակ դարձած վանքերու (որոց վերայ ունիմ զրել) անհրաժեշտ նորոգութեաց գործածելու և, զանոնք վերստին բնակելի դարձնելով, վանապահներու յանձնելի վիճակին մէջ դնելու նպատակին համար: Եթէ ոչ քիչ ասանէն ասոնք բոլորը հանգած վանքերու դժբաղդութիւնը պիտի ունենան տեղական ոյժերու բացարձակ անզոյութեան պատճառաւ:

4. Աւագ վանք.—Սեպուհ լեռանց շրջանային մէջ կը գտնուի: Սա ըստ աւանդութեան առաքելաշէն է, հիմնուած յանուն առաջին լուսաւորչաց ազգիս՝ ս. Թադէոս և Բարդուղիմէոս առաքելոց: Այս վանքն ալ հանրաձանօթ ղեպքերու առեն կողոպտուած է և բացի իւր կրկին ս. տաճարներէն, մնացեալ շէնքերը ամենամեծ մասամբ քարուքանդ ըլլալով անբնակելի դարձած է: Այժմ սկսած է բնակելի դառնալ մի քանի սենեակներու նորոգութեամբ: Այս վանուց վանապահութիւնը դաւրերէ ի վեր Բրոխորոնեանց բաղմանդամ ցեղին վերապահուած է: Իր վերջին վանահայրը

Վարդան վարդապետ (շուշտակ) Բրոխորոնեանց՝ հանրաձանօթ ղեպքերու առթիւ է. Պոլիս աքսորանաց մէջ կը գտնուի, ուր ս. Փրկչի Ազգ. հիւանդանոցի մատրան քարոյի կարգուած է:

Այս վանքն ունի երկու քարուկիր տաճարներ՝ յանուն ս. Աստուածածնի և կրկին ս. Առաքելոց—վեհաշուք, սքանչելի, որոց շուրջ ուրեք ուրեք կամարակապ փոքրիկ քարուկիր խցիկներ շինուած են բաւական թուով, որոնք անշուշտ ի հնումն ձգնարաններ եղած ըլլալու են: Ս. տաճարները, ինչպէս անոնց փայտաշէն քանդակազարդ դռները՝ որոնք միւսներու հնութիւնը ունին, անվթար կը մնան: Նոյնպէս Բարեհաճ յաջորած են ազատել շատ մեծ թանկագին հնութիւն մը Գեղարշապէս անուանալ, որ պատմական հոգակ ունի: Զենոր Գլահացի պատմիչը կը յիշատակէ երկու գոհարակեր, զորոնք Գրիգոր Լուսաւորիչ ընդունած է Ղեկուպիոս արքեպիսկոպոսէն, այս հնութիւն այդ երկու ակերէն մին ըլլալ կը կարծուի: Սոյն վանք թէև ունի բաւական ընդարձակ մշակելի և անտառապատ հողային կալուածներ, սակայն անբաւական են վանապահ ընտանեաց ասպրուստին: Նորոգութեան շատ մեծ պէտք ունի, որով և հետեւապէս արտաքին նպաստի կարօտ է անհրաժեշտապէս՝ ըստ կարի շէն վիճակ մը ստանալու համար:

5. Կալիփոսի ս. Յակոբ.—Սեպուհ լեռանց շրջանային մէջ, Երզնկայի դաշտին տիրող բարձրադիր գագաթի մը զեղատեսիլ լեռնագաւառին վերայ կառուցուած է. եկեղեցաց դաւառին կանգուն ինն վանքերէն մին է, որ այժմ աւերակաց կոյտ մը կը ներկայացնէ՝ բացի իր քարուկիր, հնաշէն հոյակապ ս. տաճարէն, որու փառաւոր կաթողիկոսի արտաքին սրբատաշ քարերը բարբարոս բիրտ ձեւերը քանդելու յաջորած են: Աւերակաւ քաւական մշակելի վարելահողեր, զորոնք մշակելու համար վանքին մէջ վանապահ մը ունենալ պէտք է: Առ այժմ հարկ տեսնուած է քիւրտ ընտանիք մը մշակ—վանապահ գնել մէջը, վանքը և իր հողերը կորստեան չը մասնուէլու համար, և սակայն թշուառական քիւրտը առ ի չգոյէ պատուարանի ներքին տաճարը իրեն բնակատեղի ըրած է, իսկ արտաքին տա-

ծաղր իր անասնոց ակտու, որուն մէջ աղբա-
կոյակի ահադին գէղ մը բարձրացուցած է:

Այս ինչպէս և զաւառիս միւս բոլոր
փանքերը առաւել կամ նուազ՝ ամէն ալ նո-
րոգութեանց կը կարօտին:

Առաջնորդ երիզայի
Դանիէլ վարդ. Յակոբեանց

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ և ԿՐԾՆԵՐԻ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ.

Արարտաի մայիս — յունիս համարի առաջ-
նորոգում Կ. Վ. նպատակ է դնում պար-
գարանի պատմական տեսակէտից քրիստոնէու-
թեան իսկութիւնը նրա էականն ու մնայու-
նը՝ ծանօթացնելով պրոֆ. Հառնակի Քրիս-
տոնէութեան իսկութիւնը՝ զբքի հետ, որ
շատ անտեղի և մոլեաւոր յարձակումների
նշմարկեց և դեռ մի տարի չըրացած՝
որդէն 5 հրատարակութիւն է տեսել, մօտ
25000 օրինակ տարածուած է:

Միայն կարեւոր վէճ, որ բաւական ժամանակ
է տեւում է, արժանի է նոյնպէս ոչ պակաս ու-
շորութեան մանաւանդ որ վերեւ յիշուած
խնդրի հետ սերտ կապ ունի Կ. Վ. ի դրած
խնդիրը մի այլ կողմից պարզաբանում է և
նոյն պրոֆ. Հառնակի մի ուրիշ նորադոյն
դրուածքի նիւթ է դարձել: Դա իսկապէս մի
կենսական խնդիր է աստուածաբանութեան
համար. ամէն կողմից վազուց ի վեր լսելի են
նոյնքան նշանաւոր գիտնականներ անդամ
(Պատր. Գ. Լադարդէ) գոչել են և գոչում են.
Աստուածաբանական ֆակուլտեան այնպէս
ինչպէս որ նա այժմ կայ իրաւունք չունի միւս-
ների կողքին գոյութիւն ունենալու. նրա շրջա-
նը խիստ սահմանափակ է, նա կամ պէտք է փո-
խարկայական ֆակուլտեան միանայ, կամ ընդ-
հանուր կրօնների պատմութեան ֆակուլտետ
գտնայ (Allgemeine Religionsgeschichtliche
Facultät), որի մէջ բոլոր գիտականութիւնը մահ-
մեղականութիւնը և այլ կրօններ նոյնչափ ու-
սումնասիրութեան նիւթ պիտի լինեն նոյն.

չափ դասախօսութիւն, որչափ քրիստոնէականը:
Աւելի չափաւորները պահանջում են միայն
մի կամ մի քանի ամիսն աստուածաբանա-
կան ֆակուլտետում՝ յատկացնել ընդհանուր
կրօնների պատմութեան: Յայտնի է, որ այս
շարժումները պատճառ դարձան Հոլանդիա-
յում աստուածաբանական ֆակուլտետների
վերացնելուն, այլ երկիրներում օրինակ Ֆրան-
սիայում, սպասւում է նոյնը որից երեւում
է որ խնդիրը լուծ չկարգարանք է ստանում:

Այս խնդրի մասին պրոֆ. Հառնակ մի
նախ խօսեց օգոստոսի 3-ին Բերլինի համալ-
սարանում իրրեւ համալսարանի այժմեան տե-
սուչը*, որ 5 օրուայ մէջ արդէն ապագորում
հապաւոր օրինակներով տարածւում էր.
Ճառի վերնագիրն է. «Աստուածաբանական ֆա-
կուլտետների նպատակը և ընդհանուր կրօն-
ների պատմութիւնը»**:

Հառնակ նախ մէջ է բերում համառօտ
կերպով հակառակորդների 3 հիմքերը. ա.
կրօնները ներկայացնում են մի սանդուխդ ա-
սում են նորա այդ պատճառով անհրաժեշտ
է բոլոր աստիճաններն ուսումնասիրել, բոլոր
կապակցութիւնները պարզել, այն միջոցներն
ըմբռնել, որոնցով ազգերը կրօնը բարձրացնել
են ձգտել: Այս տեսակէտից կարող է շատ
իրաւացի թուալ պահանջը և միայն մի կրօ-
նով զբաղուելը մի անխմատ կրճատումն է.
Բոլոր կրօնները կարելի է միմիայն միեւնոյն
պատմագիտական եղանակով ուսումնասիրել, որ
կամայականօրէն կրճատուելու են իմաց չէ.
Ինչպէս որ այդ պատմագիտական եղանակը ոչ
մի ժամանակական սահման չէ ծանաչում
այնպէս էլ անցնում է մի ազգակից նիւթից
դէպի միւսը, առանց որեւէ ստիպման. նա չի
ծանաչում առանձին առանձին անդամներ, այլ
միայն կապակցիւթ միութիւնների շղթաներ:
Քրիստոնէութիւնն ևս նոյն եղանակով պիտի
ուսումնասիրել, ուրիշ կապակցութեամբ միւս
կրօնների հետ. Գ. Վերջապէս, հիմնականների

* Դերմ. համալսարաններում, ինչպէս շաշնի և
սխտը մի շարքի և շնորհում, հերքով, այս կամ այն
ճակոյանի ուսուցչականից:

** Die aufgabe der theologischen Facultäten und
die allgemeine Religionsgeschichte. A. Harnack. Giessen.
1901.